SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(2)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

BUXORO XALQ SOVET RESPUBLIKASINING YEVROPA DAVLATLARI BILAN IQTISODIY-SIYOSIY ALOQALARI

Qarshiyev Fazliddin Olim o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti tarix yo‘nalishi 4-bosqich talabasi

Ergashev Aliakbar Nurmuhammad o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Do‘smahmatov Nodirbek Rustam o‘g‘li

Termiz davlat pedagogika instituti milliy g‘oya, ma’naviyat asoslari va huquq ta’limi yo‘nalishi 2-bosqich talabasi

Annotatsiya. Maqolada 1920–1924-yillarda faoliyat yuritgan Buxoro Xalq Sovet Respublikasining (BXSR) Yevropa davlatlari, birinchi navbatda, Germaniya bilan iqtisodiy va siyosiy aloqalari tahlil qilinadi. Respublikaning RSFSR bilan tuzilgan shartnomalar doirasidagi cheklangan tashqi siyosiy imkoniyatlari, Rapallo shartnomasidan keyingi xalqaro vaziyat, nemis savdo kompaniyalari bilan hamkorlik, qorako‘l va xomashyo eksporti, Germaniyaga talabalar yuborilishi hamda aloqalarning Moskva nazorati ostida cheklanishi ilmiy adabiyotlar va matbuot manbalari asosida yoritiladi. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy tahlil, manbashunoslik va tizimli yondashuv usullaridan foydalanilgan.

Kalit so‘zlar: Buxoro Xalq Sovet Respublikasi, tashqi siyosat, Germaniya, Rapallo shartnomasi, savdo aloqalari, qorako‘l, talabalar, diplomatiya, RSFSR.

Аннотация. В статье анализируются экономические и политические связи Бухарской Народной Советской Республики (БНСР), существовавшей в 1920–1924 гг., с европейскими государствами, прежде всего с Германией. На основе научной литературы и материалов периодической печати рассматриваются ограниченные внешнеполитические возможности республики в рамках договоров с РСФСР, международная ситуация после Рапалльского договора,

сотрудничество с германскими торговыми фирмами, экспорт каракуля и сырья, отправка студентов в Германию, а также сворачивание этих связей под контролем Москвы. В исследовании использованы историко-сравнительный метод, источниковедческий анализ и системный подход.

Ключевые слова: Бухарская Народная Советская Республика, внешняя политика, Германия, Рапалльский договор, торговые связи, каракуль, студенты, дипломатия, РСФСР.

Abstract. The article analyses the economic and political relations of the Bukharan People's Soviet Republic (BPSR), which existed in 1920–1924, with European states, primarily Germany. On the basis of scholarly literature and press materials, it examines the republic's limited foreign-policy room for manoeuvre under its treaties with the RSFSR, the international situation after the Treaty of Rapallo, cooperation with German trading companies, exports of karakul and raw materials, the dispatch of students to Germany, and the curtailment of these ties under Moscow's control. The study applies the historical-comparative method, source criticism and a systemic approach.

Keywords: Bukharan People's Soviet Republic, foreign policy, Germany, Treaty of Rapallo, trade relations, karakul, students, diplomacy, RSFSR.

Kirish

Buxoro Xalq Sovet Respublikasi (BXSR) Buxoro amirligi 1920-yil sentyabrida Qizil armiya yordamida ag‘darilganidan so‘ng, 1920-yil oktyabrida e’lon qilingan va 1924-yilgacha rasman mustaqil davlat sifatida faoliyat yuritgan. 1924-yilda u Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi deb qayta nomlandi, 1925-yil fevralida esa O‘zbekiston SSR tarkibiga kirdi. Rasmiy jihatdan suveren bo‘lgan bu respublika amalda RSFSR bilan tuzilgan siyosiy, harbiy va iqtisodiy shartnomalarga tayanardi, shu sababli uning tashqi aloqalari doimo Moskva nazorati bilan bog‘liq bo‘ldi [4; 6].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

Shunga qaramay, BXSR hukumati, ayniqsa, Fayzulla Xo‘jayev va jadidlar avlodi vakillari tashqi dunyo bilan mustaqil aloqa o‘rnatishga intildi. Buning uchun Afg‘oniston, Eron, Turkiya, Ozarbayjon kabi qo‘shni davlatlar bilan elchilik va savdo vakolatxonalari almashinuvi yo‘lga qo‘yildi. Yevropa yo‘nalishida esa asosiy hamkor sifatida Germaniya tanlandi: bu davlat Birinchi jahon urushidan keyingi xalqaro izolyatsiyadan chiqishga intilib, Sovet Rossiyasi va O‘rta Osiyo bozorlariga qiziqish bildirayotgan edi [1; 3].

Mavzuning dolzarbligi shundaki, BXSR tashqi siyosati o‘zbek davlatchiligi tarixida milliy hukumatning tashqi aloqalar o‘rnatishdagi dastlabki tajribalaridan biri hisoblanadi. Mavzu tarixshunosligida K. J. Rahmonovning nemis savdo kompaniyalari faoliyatiga oid maqolasi, D. B. Yaroshevskiyning Germaniyadagi buxorolik talabalarga bag‘ishlangan tadqiqoti, S. Bekkerning Buxoro va Xiva tarixiga oid monografiyasi hamda A. Xolidning erta sovet davri tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi [1; 2; 4; 5].

Maqolaning maqsadi — BXSRning Yevropa davlatlari bilan iqtisodiy-siyosiy aloqalarini ilmiy adabiyotlar va matbuot ma’lumotlari asosida yoritish. Vazifalar: respublika tashqi siyosatining huquqiy asoslari va cheklovlarini aniqlash; Germaniya bilan savdo-iqtisodiy aloqalarni tahlil qilish; siyosiy-diplomatik va madaniy aloqalarni ko‘rsatish; aloqalarning cheklanish sabablarini baholash. Tadqiqotda tarixiy-qiyosiy, manbashunoslik va tizimli yondashuv usullaridan foydalanildi.

Asosiy qism

1. BXSR tashqi siyosatining huquqiy asoslari va cheklovlari

BXSR tashqi siyosatining asosiy huquqiy bazasini RSFSR bilan 1921-yilda tuzilgan siyosiy-harbiy va iqtisodiy shartnomalar tashkil etgan. Bu shartnomalar Buxoroni suveren davlat sifatida tan olsa-da, uning tashqi aloqalarini Sovet Rossiyasi manfaatlari bilan muvofiqlashtirishni nazarda tutgan. S. Bekker fikricha, Buxoro va Xivadagi «xalq sovet respublikalari» rasmiy mustaqillikka ega bo‘lsa-da, siyosiy va harbiy jihatdan Moskvaga bog‘liq bo‘lib qolgan [4]. Tadqiqotchilar buni Sovet

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

davlatining Sharq siyosatida o‘z ta’sirini «mustaqil» respublikalar vositasida yoyish uslubi sifatida baholaydilar [4; 5].

Shunga qaramay, dastlabki bosqichda Buxoro hukumati tashqi aloqalarda faol bo‘ldi. «Buxoro axbori» gazetasi ma’lumotlariga ko‘ra, respublika Afg‘oniston, Eron, Turkiya va Zakavkaz respublikalari bilan elchilik va savdo vakolatxonalari almashishga harakat qilgan [7]. Bunday aloqalar BXSRga Moskvadan tashqari boshqa tashqi bozorlarga chiqish imkonini berish bilan birga, uning siyosiy mustaqilligini namoyish etish vositasi ham edi. Biroq keyinchalik Moskva talabi bilan bir qator vakolatxonalar yopildi va ularning vazifalari rus vakolatxonalariga topshirildi [1; 7].

2. Yevropa bilan aloqalar uchun xalqaro sharoit: Genuya va Rapallo

BXSRning Yevropa bilan aloqalari Sovet Rossiyasi tashqi siyosatining o‘zgarishi bilan bevosita bog‘liq edi. 1922-yil aprelida Genuya konferensiyasi davomida RSFSR va Germaniya Rapalloda shartnoma imzoladilar: tomonlar o‘zaro moliyaviy da’volardan voz kechib, diplomatik va konsullik munosabatlarini tikladilar hamda iqtisodiy hamkorlikni rivojlantirishga kelishdilar. R. P. Morgan nemis-sovet savdo muzokaralari siyosiy ahamiyatini tahlil qilib, Rapallo yo‘nalishi Germaniya uchun ham iqtisodiy, ham siyosiy foyda keltirishi mumkin bo‘lganini ta’kidlaydi [3].

Rapallodan keyin Germaniya Sovet hududlariga, jumladan, O‘rta Osiyoga qiziqishni kuchaytirdi. Tadqiqotlarga ko‘ra, nemis tomoni Buxoro va Xiva bilan aloqalarni Moskvadagi elchixonasi orqali o‘rnatishga urindi, Buxoro esa 1922-yilda Berlinga rasmiy savdo delegatsiyasini yubordi. Bu davrda Germaniya Sovet O‘rta Osiyosi uchun jahon bozoriga chiqish yo‘li vazifasini bajargan, Britaniya esa bu hududdagi imkoniyatlarini deyarli yo‘qotgan edi. 1922-yil 5-noyabrda Berlinda imzolangan qo‘shimcha kelishuv Rapallo shartnomasi qoidalarini boshqa sovet respublikalariga ham yoyishni nazarda tutgan edi [1; 3].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

3. Germaniya bilan savdo-iqtisodiy aloqalar

Buxoro uchun Germaniya bilan savdo asosan eksport yo‘nalishiga ega edi. Respublikaning asosiy eksport mahsulotlari — qorako‘l terisi, oshlangan teri, ichak (xom ashyo), paxta va quruq meva Yevropa bozorlarida talabga ega edi. Qorako‘l terilari Gruziyaning Botumi portiga yuborilib, u yerdan nemis kompaniyalariga tegishli paroxodlarda Yevropaga olib ketilgan [1; 6]. Manbalarda Buxoro mollari yarmarkalarda nemis savdogarlarining qiziqishini uyg‘otgani qayd etiladi [1].

K. J. Rahmonov maqolasida 1920–1924-yillarda Buxoroda faoliyat yuritgan bir necha nemis savdo tashkilotlari — «Germaniya — Qora dengiz», «Shreder va uning hamkorlari», «Sinkup» hamda «Rus-german savdo tashkiloti» kabi kompaniyalarning aloqalari haqida ma’lumot beradi [1]. Mazkur kompaniyalar Buxoro xomashyosini sotib olishga, Buxoro hukumati esa evaziga qishloq xo‘jaligi mashinalari, tibbiy asbob-uskunalar va dori-darmonlar olishga qiziqqan. Manbalarda Germaniyadan Buxoroga yuz minglab so‘mlik tibbiy jihozlar va dori-darmonlar keltirilgani, nemis savdo kompaniyasi Buxoro davlat banki bilan shartnoma tuzib, o‘zaro hisob-kitoblarni yo‘lga qo‘ygani aytiladi [1; 6].

Bu aloqalarning muhim jihati shundaki, nemis kompaniyalari Buxoro bilan savdoda rus-buxoro aralash aksiyadorlik jamiyatlari va davlat savdo bo‘limlari orqali ishlagan. Shu sababli BXSR hukumati Germaniya bilan bevosita savdo qilish imkoniyatidan to‘liq foydalana olmagan, ayrim hollarda esa Moskva savdo organlari vositachilik qilgan. Shunga qaramay, tadqiqotchilar bu aloqalar respublika iqtisodiyotining tiklanishi hamda tashqi bozor bilan bog‘lanishida ijobiy rol o‘ynaganini ta’kidlaydilar [1; 6].

4. Siyosiy-diplomatik aloqalar

Iqtisodiy aloqalar bilan birga BXSR hukumati Germaniya bilan siyosiy aloqalarni ham o‘rnatishga intildi. K. J. Rahmonovning fikricha, Buxoro hukumati nemis tomoni bilan nafaqat savdo, balki siyosiy va diplomatik aloqalarni yo‘lga qo‘yib,

Buxoroda nemis vakolatxonasini ochish orqali respublikaning siyosiy mustaqilligini mustahkamlashni maqsad qilgan [1]. Bu istak, ayniqsa, Moskvadagi Buxoro vakolatxonasi rahbarining Sovet rahbarlaridan ko‘rsatma va maslahat so‘rashi bilan namoyon bo‘lgan: yosh respublika Moskva roziligisiz yirik tashqi siyosiy qadam tashlashga qodir emas edi [1].

1922-yilda Berlinga yuborilgan buxorolik savdogarlardan iborat delegatsiya Germaniyada iqtisodiy hamkorlik imkoniyatlarini o‘rgandi; manbalarda uch kishidan iborat guruh nemis pansionatlaridan birida joylashtirilgani qayd etiladi [1]. Biroq tashqi aloqalarning rasmiy ifodasi sifatidagi doimiy diplomatik vakolatxonalar tizimi shakllanmadi. Mavzu tadqiqotchilarining bir qismi buni Moskvaning markazlashtirish siyosati va Buxoro hukumati ichidagi kelishmovchiliklar bilan bog‘laydi [4; 6].

5. Ta’lim va madaniy aloqalar: talabalarning Germaniyaga yuborilishi

BXSRning Yevropa bilan aloqalari faqat savdo bilan cheklanmadi. Respublika hukumati zamonaviy maorif va madaniyat asoslariga ega mutaxassislar tayyorlash maqsadida iqtidorli yoshlarni xorijga o‘qishga yubordi. Manbalarda 1921–1922-yillarda Zakavkaz va Germaniyaga o‘nlab talabalar yuborilgani qayd etiladi [7]. D. B. Yaroshevskiyning tadqiqoti 1922–1925-yillarda Germaniyada o‘qigan buxorolik talabalar taqdiriga bag‘ishlangan bo‘lib, bu mavzuni xorijdagi o‘zbek talabalari tarixini o‘rganishda muhim yo‘nalish sifatida ko‘rsatadi [2].

Buxorolik talabalar uchun Germaniya texnika va gumanitar yo‘nalishdagi maktablarda ta’lim olish imkonini berdi. Ularning bir qismi keyinchalik ilm-fan va madaniyat sohasida faoliyat yuritgan. So‘nggi yillarda Berlindagi Germaniya Tashqi ishlar vazirligi arxivida 1920-yillarda O‘zbekistondan Germaniya oliy o‘quv yurtlariga yuborilgan talabalar, ularni qo‘llab-quvvatlash uchun tuzilgan madaniy komissiya faoliyati hamda BXSR tarixiga oid hujjatlar aniqlangani haqida ma’lumot berildi. Bu topilmalar mavzuni yangi arxiv manbalari asosida chuqurroq o‘rganish imkonini beradi [2].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

6. Boshqa Yevropa davlatlari bilan aloqalar

Germaniyadan tashqari boshqa Yevropa davlatlari bilan BXSR aloqalari cheklangan bo‘ldi. Sovet O‘rta Osiyosi, shu jumladan, Buxoro va Xiva nominal mustaqil bo‘lgan davrda, Moskva xorijiy ta’sirni kamaytirishga qaratilgan siyosat yuritgan. Shu sababli Britaniya, Fransiya yoki Italiya kabi davlatlar bilan Buxoroning bevosita rasmiy aloqalari haqida ishonchli ma’lumotlar deyarli yo‘q; ularning manfaatlari asosan RSFSR bilan munosabatlar orqali amalga oshgan [3; 4].

Bu holat BXSRning Yevropa siyosatida Germaniya omilining ustuvorligini ko‘rsatadi. Germaniya uchun Buxoro kichik, lekin xomashyo va tranzit jihatidan qiziqarli bozor edi; Buxoro uchun esa nemis kompaniyalari va texnologiyalari Rossiya bozoriga muqobil imkoniyat sifatida ko‘rindi. Shunga qaramay, bu imkoniyatlar Moskvaning iqtisodiy va siyosiy nazorati sharoitida cheklangan edi [1; 3; 5].

7. Aloqalarning cheklanishi va BXSRning tugatilishi

1923-yildan boshlab Moskva tashqi aloqalar ustidan nazoratni kuchaytirdi. Buxoro hukumatining xorijiy davlatlardagi vakolatxonalari bir-biridan keyin yopilib, ularning vazifalari rus vakolatxonalariga o‘tkazildi. «Buxoro axbori» ma’lumotlariga ko‘ra, Zakavkazdagi faoliyat ham Buxoro savdo hay’ati bilan cheklanib qolgan [7]. Hukumat rahbarlari, jumladan, Abdurauf Fitrat, vakolatxonalarni saqlab, yangilarini ochish zarurligini aytgani manbalarda qayd etiladi, biroq bu takliflar amalga oshmadi [1].

1924-yilda O‘rta Osiyoda milliy-hududiy chegaralanish boshlanishi bilan BXSR o‘z mustaqilligini butunlay yo‘qotdi: u Buxoro Sovet Sotsialistik Respublikasi deb qayta nomlandi va 1925-yil fevralida O‘zbekiston SSR tarkibiga kiritildi. Shu bilan BXSRning mustaqil tashqi aloqalar o‘rnatish tajribasi tugadi, nemis kompaniyalari bilan aloqalar esa Sovet Ittifoqining umumiy tashqi savdo tizimiga o‘tdi [1; 4; 5].

SCIENCE CONNECTS PEOPLE

8. Tarixshunoslikdagi baholar

BXSRning tashqi aloqalari tarixshunosligida bir necha yo‘nalish ajratiladi. Sovet davrida bu mavzu asosan Buxoroning RSFSR bilan «birodarlik munosabatlari» doirasida yoritilgan, Yevropa bilan aloqalarga kam e’tibor berilgan. G‘arb tarixshunosligida (S. Bekker, A. Xolid) BXSR Sovet siyosatining ta’siri ostidagi «nominal mustaqil» davlat sifatida talqin qilinadi [4; 5]. Mustaqillik yillarida esa o‘zbek tarixchilari BXSRning tashqi aloqalarini milliy davlatchilik tajribasi sifatida qayta ko‘rib chiqmoqda, ayniqsa, savdo va talabalar yuborilishi masalalariga e’tibor kuchaymoqda [1; 2; 6].

Shu bilan birga, mavzuda bahsli va yetarli o‘rganilmagan masalalar bor: Germaniya bilan aloqalarning real iqtisodiy hajmi, nemis kompaniyalarining Buxoro hukumati bilan shartnomalari shartlari, Buxoroning boshqa Yevropa davlatlari bilan bevosita aloqalari va Moskvaning bu aloqalarga ta’siri darajasi. Bu masalalarni hal etish uchun O‘zbekiston Markaziy davlat arxivi, Rossiya va Germaniya arxivlari hujjatlarini qiyosiy tahlil qilish zarur.

Xulosa

Tadqiqot natijalari BXSRning Yevropa davlatlari bilan iqtisodiy-siyosiy aloqalari asosan Germaniya bilan bog‘liq bo‘lganini va qisqa muddatli, cheklangan xarakterga ega bo‘lganini ko‘rsatdi. Rapallo shartnomasidan keyingi xalqaro sharoit nemis kompaniyalarining Buxoroga qiziqishini oshirdi, Buxoro hukumati esa qorako‘l, teri va boshqa xomashyo eksporti hamda zamonaviy mashinalar va tibbiy jihozlar importi orqali iqtisodiyotni tiklashga harakat qildi.

Siyosiy jihatdan BXSR tashqi siyosatda mustaqillikka intilgan bo‘lsa-da, RSFSR bilan tuzilgan shartnomalar va Moskvaning markazlashtirish siyosati bu imkoniyatlarni keskin cheklab qo‘ydi. Talabalarni Germaniyaga yuborish esa respublika madaniy-ma’rifiy aloqalarining eng barqaror natijalaridan biri bo‘ldi va bu mavzu so‘nggi yillarda yangi arxiv topilmalari bilan boyib bormoqda.

Kelgusida mavzuni chuqurroq o‘rganish uchun nemis, rus va o‘zbek arxivlaridagi hujjatlarni qiyosiy tahlil qilish, nemis kompaniyalari bilan tuzilgan shartnomalarni aniqlash hamda Buxoroning boshqa Yevropa davlatlari bilan aloqalariga oid yangi manbalarni jalb qilish maqsadga muvofiq. Bunday tadqiqotlar BXSR tashqi siyosatining real imkoniyatlari va chegaralarini xolisroq baholashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Rakhmonov K.J. From the history of the trade companies of Germany in Bukhara (1920–1924) // Central Asian Journal of Social Sciences and History. 2021. Vol. 2, No. 2. P. 65–69.

2. Yaroshevski D.B. Bukharan students in Germany, 1922–1925 // Bamberger Zentralasienstudien. Berlin: Klaus Schwarz, 1994. P. 271–278.

3. Morgan R.P. The Political Significance of German-Soviet Trade Negotiations, 1922–5 // The Historical Journal. 1963. Vol. 6, No. 2. P. 253–271.

4. Becker S. Russia’s Protectorates in Central Asia: Bukhara and Khiva, 1865–1924. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1968.

5. Khalid A. Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. Ithaca: Cornell University Press, 2015.

6. Rashidov U. Buxoro Xalq Respublikasi (1920–1924). Buxoro: «Buxoro» nashriyoti, 2003.

7. «Buxoro axbori» gazetasi. 1920–1923-yillar sonlari (O‘zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi).